

LIETUVA IR TARPTAUTINĖ TEISĖ

4.1. Drėlingas vs. Lietuva: sovietinio genocido pripažinimas

Mykolo Romerio universiteto Mykolo Romerio teisės mokyklos
Tarptautinės ir Europos Sąjungos teisės institutas
Prof. dr. Justinas Žilinskas
El. paštas: j.zilinskas@mruni.eu

DOI: 10.13165/LT-19-01-15

Santrauka. Šiame straipsnyje nagrinėjami genocido nusikaltimo aiškinimo skirtumai tarptautinėje ir Lietuvos teisėje bei Lietuvos teisės doktrinos ir praktikos požiūrio verifikacija Europos Žmogaus Teisių Teismo Drėlingas prieš Lietuvą byloje. Akcentuojama, jog ši byla atveria naujas genocido nusikaltimo interpretavimo galimybes, įskaitant galimybę sovietines represijas laikyti genocidu. Kita vertus, pabrėžiama, kad tikėtina, jog kitokį sprendimą nei ankstesnė Europos žmogaus teisių teismo praktika galėjo lemti ir ypatingos bylos faktinės aplinkybės, todėl jos rezultato nereikėtų laikyti universaliu.

Reikšminiai žodžiai: genocidas, Lietuvos partizanai, politinė grupė, tarptautinė teisė, Europos Žmogaus Teisių Teismas.

Įvadas

2019 m. rugsėjo 10 d. įsiteisėjo Europos Žmogaus Teisių Teismo (toliau – EŽTT) sprendimas *Drėlingas prieš Lietuvą*.¹ Lietuvos požiūriu, šis sprendimas – svarbi pergalė, tarptautiniu mastu pamažu įtvirtinanti požiūrį, kad sovietinės represijos ne tik buvo nusikalstamos, bet ir tam tikrais atvejais gali būti laikytinos genocidu. Šis klausimas vis dar nepraranda aktualumo dėl skirtingų istorinių patirčių ir istorijos naratyvų Vakarų Europoje ir šalyse, anksčiau okupuotose SSRS arba patekusiose į vadinamąjį „sovietinį bloką“, t. y. SSRS kontrolę su ribotu savarankiškumu. Šio straipsnio objektas – EŽTT bylos, susijusios su represijomis prieš Lietuvos partizanus (antisovietinio ginkluotojo pasipriešinimo dalyvius), tikslas – aptarti, kaip genocido traktavimas pasireiškė ir kito šiose bylose, kokios to priežastys ir galimos pasekmės. Straipsnis paremtas analitiniu, istoriniu, lyginamuoju ir bylų analizės metodais.

1 *Drėlingas v. Lietuva*, Nr. 28859/16, EŽTT 2019 m. kovo 12 d. sprendimas.

4.1.1. Paprotinė genocido samprata ir plečiamasis jos aiškinimas Lietuvos Respublikos teisėje

Diskusija, ar sovietinės represijos laikytinos genocidu, ypač suintensyvėjo griūvant Sovietų Sąjungai ir jos pavergtoms tautoms prabylant apie savo kančių mastą, kuris Vakaruose nebuvo plačiai žinomas, juo labiau suvoktas. Tačiau pati diskusijos pradžia keltina į 1946–1948 metus, Jungtinėms Tautoms svarstant Konvencijos kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir jo baudimo² (toliau – Genocido konvencija) projektą. Jungtinės Tautos 1946 m. gruodžio 11 d. Generalinės Asamblėjos rezoliucijoje Nr. 96(1) apibūdino genocidą kaip veiką, nukreiptą prieš nacionalinę, etninę, rasinę religinę ir politinę grupę, tačiau konvencijos rengimo metu SSRS ir kitos valstybės padarė viską, kad politinės grupės būtų pašalintos iš konvencijos apsaugos apimties. Formali to priežastis – nepakankamas politinės grupės stabilumas, t. y. kad asmuo, skirtingai nei nacionalinės ar panašios grupės atveju, savo politinę priklausomybę gali keisti sąmoningu sprendimu. Antroji priežastis, kurią, žinoma, rėmė „komunistinis blokas“ (nors ne tik), kad tokia konvencija apribotų galimybę kovoti su politiniais oponentais (apie tai kalbėta gana atvirai). Ironiška, bet toks sprendimas buvo priešingas netgi genocido termino kūrėjo ir konvencijos įkvėpėjo Raphaelio Lemkino (iš Lenkijos žydų kilęs, į JAV pabėgęs teisininkas, sukrėstas Holokausto, visą likusį gyvenimą paskyręs šio nusikaltimo suformavimui ir uždraudimui) valiai. Tad 1948 m. gruodžio 9 d. Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos priimta Genocido konvencija buvo skirta grupėms, kurios pasižymi tik keturiais požymiais: nacionaliniu, etniniu, rasiniu ar religiniu, saugoti. Šis sprendimas visą laiką kritikuotas, svarstant beveik kiekvieną dokumentą, susijusį su genocidu. Vis dėlto 1998 m., Tarptautinio baudžiamojo teismo Romos statuto (t. y. vėliausio universalaus šaltinio, kuris tarptautiniu mastu apibūdina genocidą (žr. Romos statuto 6 straipsnį)), derybų ir priėmimo tarptautinėje diplomatinėje konferencijoje metu (Statutas priimtas 1998 m. liepos 17 d.)³ konstatuota, kad šis „keturių grupių apsaugos“ požiūris laikytinas tarptautinės paprotinės teisės požiūriu.

Lietuva nuo pat Nepriklausomybės atkūrimo pradžios, 1992 m. balandžio 9 d. priėmus įstatymą „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“⁴, savo teisinėje sistemoje sovietinius nusikaltimus vertino kaip genocidą, ir daugelis bylų, ypač ankstyvuojų Nepriklausomybės atkūrimo laikotarpiu, iškeltų sovietinių represinių struktūrų darbuotojams, buvo keliamos kaip tik genocido sudėties pagrindu.

Ilgainiui šis požiūris ėmė kelti problemų, nes teko pripažinti, jog sovietų vykdytos represijos pirmiausia turėjo politinį pobūdį, kurio Genocido konvencija neapima. Reaguojant į tai, 1998 m. balandžio 21 d. į Lietuvos Respublikos baudžiamąjį kodeksą įtrauktas 71 straipsnis, numatantis genocido nusikaltimą, ir papildytas dviem kitomis grupėmis, kurių nėra tarptautinės teisės šaltiniuose: politine ir socialine⁵ (tuo metu šis papildymas atspindėjo tarptautinę tendenciją plėsti genocido sampratą nacionalinėje teisėje, tą darė ne tik Lietuva, bet ir, pvz., Lenkija ar Prancūzija, bet pirmiausia jis buvo nulemtas nacionalinių poreikių).

Kitas svarbus momentas: nors Genocido konvencija gynė keturias grupes (nacionalinę, etninę, rasinę, religinę), niekas negalėjo pasakyti, kaip jas tiksliai apibrėžti. Pavyzdžiui, Ruandos genocido atveju tutsių ir hutų atskyrimas buvo paremtas ne tiek aiškiu etniškumu ar tautiškumu, kiek administraciniais kolonijinės valdžios sprendimais vieną grupę pavadinant vienaip, kitą – kitaip. Taip pat nebuvo aišku, ką reiškia Genocido konvencijos nuostata, kad genocido atveju tikslas turi būti sunaikinti grupę arba jos dalį. Pavyzdžiui, kai Bosnijoje ir Hercegovinoje serbų pajėgos ir mi-

2 Valstybės žinios, 2002-03-01, Nr. 23-855.

3 Tarptautinio baudžiamojo teismo Romos statutas. Valstybės žinios, 2003-05-21, Nr. 49-2165.

4 Valstybės žinios, 1992-05-10, Nr. 13-342.

5 Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso papildymo 62(1), 71 straipsniais ir 8(1), 24, 25, 26, 35, 49, 54(1), 89 straipsnių pakeitimo ir papildymo įstatymas. Valstybės žinios, 1998-05-06, Nr. 42-1140.

licijos išžudė 8 tūkst. musulmonų berniukų ir vyrų, Tarptautinis tribunolas buvusiai Jugoslavijai nusprendė, kad tai galima laikyti genocidu.⁶ Taigi Genocido konvencijos aiškinimo ir taikymo praktika tarptautiniuose tribunoluose leido tam tikrą lankstumą.

4.1.2. Ginčas dėl grupių Lietuvos Respublikos Konstituciniame Teisme ir Europos Žmogaus Teisių Teisme

Vis dėlto, nors Lietuvos įstatymuose grupių sąrašas išplėstas, tarptautinės teisės požiūris, kad genocidas neapima politinių ar socialinių grupių naikinimo, iškėlė ginčą ir Lietuvoje, galiausiai jį turėjo spręsti ir Konstitucinis Teismas. Lygiagrečiai Lietuva tą patį klausimą aiškinosi EŽTT byloje *Vasiliauskas prieš Lietuvą*.⁷ Šioje byloje MGB (KGB) pareigūnas buvo teisiamas už genocidą, nes dalyvavo operacijoje, kurios metu buvo nukauti du partizanai.

Konstitucinis Teismas savo 2014 m. kovo 18 d. sprendime pasitelkė tarptautinės baudžiamosios teisės doktrinoje aptinkamą požiūrį, kad į politinę grupę reikia žvelgti kaip į sudėtinę kitų keturių grupių dalį, nes Konvencija saugo ne tik grupę kaip tokią, bet ir jos žymią dalį, taip atrasdamas pusiausvyrą tarp tarptautinės teisės griežtumo ir teisingumo. Taigi buvo konstatuota, kad papildymas socialine ir politine grupe bei atsakomybė dėl politinių ir / ar socialinių grupių naikinimo, kiek taikytina atgal, yra nesuderinama su Konstitucija, nebent įrodžius, jog šios politinės ar socialinės grupės sudarė svarbią nacionalinės (ar kitos Genocido konvencijos ginamos) grupės dalį.⁸ Tuos pačius argumentus Lietuvos Respublikos Vyriausybė pasitelkė Vasiliausko byloje, tačiau jie neįtikino EŽTT, ir Lietuva EŽTT Didžiosios kolegijos buvo pripažinta pažeidusi Europos žmogaus teisių konvencijos 7 straipsnį (teisė į teisingą teisimą). O *Drėlingo* byla, nors ir labai panaši išoriškai, sulaukė kitokio sprendimo.

Trumpai apie pačią bylą: Drėlingas buvo nuteistas už tai, kad dalyvavo sulaikant vieną svarbiausių antisovietinio ginkluotojo pasipriešinimo vadų – Adolfą Ramanauską-Vanagą. Partizanų vadas buvo žiauriai kankintas, teisiamas ir galiausiai sušaudytas bei pakastas nežymėtame kape (neseniai jo palaikai atrasti ir iškilmingai perlaidoti). Analogiškai kaip ir Vasiliausko atveju, Drėlingą Lietuvos teismai nuteisė už genocidą ir jis pateikė peticiją EŽTT. Vis dėlto keletas esminių bylų skirtumų, mano manymu, nulėmė skirtingą EŽTT sprendimą.

Pirma, jau ir Vasiliausko byloje sprendimas Lietuvos nenaudai buvo priimtas minimalia teisėjų balsų persvara, karštai aptariant daugumos sprendimą, tačiau dar svarbiau, kad Lietuvos teismai iš Vasiliausko sprendimo pasimokė: *Drėlingo* byloje jau nuo pirmųjų stadijų teismai savo argumentus aiškiai grindė tarptautine teise ir jos aiškinimu. Kaip tik per šią prizmę EŽTT įvertino, kad Lietuvos teismai tinkamai pritaikė teisę, aiškiai pagrįsdami genocido kvalifikavimą (sprendimo 105 punktas).

Antra, skyrėsi ir bylų faktinės aplinkybės: Vasiliausko byloje buvo kaltinamas žemo rango, provincijoje veikęs pareigūnas, o Drėlingas veikė aukščiausio KGB ešelono operacijoje, taigi tapo sunkiau prisidengti veikos baudžiamumą „nenumatomumo“ argumentu, be to, nuo Genocido konvencijos priėmimo prabėgo daugiau laiko nei Vasiliausko byloje (beveik 10 metų). Trečia, Vanagas buvo suimtas jau aktyviai nebekovojantis, o tik besislapstantis, tad „teisėto nukovimo“ operacijos metu versija taip pat netiko.

Taigi sprendimas *Drėlingo* byloje buvo Lietuvos naudai, nors jame teisėjai taip pat pateikė atskirųjų nuomonių, pabrėžiančių, jog EŽTT keičia praktiką, suformuotą Vasiliausko byloje, tad siū-

6 *Prosecutor v. Radislav Krstić*, Nr. IT-98-33-A, Tarptautinio baudžiamojo teismo 2004 m. balandžio 19 d. apeliacinis sprendimas.

7 *Vasiliauskas v. Lietuva* [DK], Nr. 35343/05, EŽTT 2015 m. spalio 20 d. sprendimas.

8 Konstitucinio Teismo 2014 m. kovo 18 d. nutarimas Nr. KT11-N4/2014. *TAR*, 2014-03-19, Nr. 3226.

lyta šią bylą perduoti Didžiajai kolegijai. Tokio perdavimo reikalavo ir ieškovai. Vis dėlto Didžioji kolegija *Drélingo* bylos nagrinėti nesiėmė, ir sprendimas įsiteisėjo.

Tai reiškia, kad Lietuvos argumentai, jog taikyti atsakomybę už partizanų vado sugavimą, kanikinimą ir nužudymą kaip genocido politikos dalį, kuri buvo nukreipta prieš lietuvių tautą, bet pirmiausia reiškėsi jos nepaklusniosios – politinės dalies – represijomis, buvo teisėta ir toks taikymas nepažeidė *nullum crimen sine lege* principo, įtvirtinto Europos žmogaus teisių konvencijos 7 straipsnyje. Platesniame kontekste tai taip pat reiškia, kad tam tikromis aplinkybėmis sovietinė represinė politika gali būti laikoma ir genocidu. Tai yra labai didelis žingsnis į priekį, svarbus ne tik Lietuvai, bet ir kitoms tautoms bei valstybėms, kurios kentėjo nuo sovietinių represijų.

Tačiau svarbu pabrėžti ir tai, kad šis sprendimas yra vienas konkretus sprendimas vienoje konkrečioje byloje su konkrečiomis aplinkybėmis. Tai nereiškia, kad dabar iškart visi SSRS okupacinių struktūrų veiksmai bus laikomi genocidu. Tai, deja, taip pat nereiškia, kad teisiškai genocidu bus galima pripažinti Holodomorą (SSRS vadovybės tyčia sukeltą badmetį Ukrainoje ir Kazachstane) ar kitus, gerokai anksčiau, nei įsigaliojo Genocido konvencija, vykdytus SSRS nusikaltimus (pvz., T. Snyderis „mažaisiais genocidais“ vadina SSRS pasienio teritorijų „valymą“, kai lenkai ir kitos „nepatikimos“ tautinės mažumos buvo naikinamos Didžiojo teroro metais (1937 m.).⁹ Vis dėlto tai yra labai svarbi pergalė ir dar vienas Lietuvos indėlis į tarptautinės teisės raidą, interpretuojant tarptautinių nusikaltimų, susijusių su totalitariniais režimais, sudėtis ir jų turinį.

Išvada

Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimas *Drélingas prieš Lietuvą* byloje leidžia teigti, jog Lietuvos Konstitucinio teismo doktrinoje įtvirtintas požiūris, kad socialinės ar politinės grupės naikinimas, jeigu ši grupė sudaro esminę „tradicinių“ genocido konvencijos grupių (nacionalinė, etninė, rasinė, religinė) dalį, yra suderinamas su Europos žmogaus teisių konvencijos 7 straipsnyje įtvirtintu principu *nullum crimen sine lege*. Šios bylos sėkmė – svarbus Lietuvos indėlis į tarptautinės teisės raidą, interpretuojant tarptautinių nusikaltimų, susijusių su totalitariniais režimais, sudėtis ir jų turinį.

9 Žr. Timothy Snyder, *Kruvinos žemės. Europa tarp Hitlerio ir Stalino* (Vilnius: Tyto alba, 2011), 113–127.